Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/103225

File ID	103225
Filename	APPENDIX I-D DE MONT SAINT-MICHEL IN DE TRÈS RICHES HEURES

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Op zoek naar de gebroeders Limburg: de Très Riches Heures in het Musée Condé in Chantilly, Het Wapenboek Gelre in de Koninklijke Bibliotheek Albert I in Brussel en Jan Maelwael en zijn neefjes Polequin, Jehannequin en Herman van Limburg
Author	H.T. Colenbrander
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2006
Pages	477

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/208832

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

APPENDIX I-D

DE MONT SAINT-MICHEL IN DE *TRÈS RICHES HEURES*

De miniatuur met het gezicht op de Mont Saint-Michel (f.195) (Afb.1.D.1) biedt eveneens aanknopingspunten voor de datering van het handschrift van de *Très Riches Heures*. Bazin heeft in zijn uitvoerige beschrijving van de bouwgeschiedenis van de berg in 1933 en 1978 uiteraard ook de miniatuur in de *Très Riches Heures* niet buiten beschouwing gelaten. Hij kwam daarbij tot enkele opmerkelijke conclusies. Zo meende hij op grond van het ontbreken van een aantal gebouwen op de miniatuur dat de Gebroeders Limburg de Mont Saint-Michel vóór 1400, misschien wel vóór 1393 (of zelfs nog eerder: in 1391 of 1390) hebben bezocht en ter plaatse tekeningen hebben gemaakt.[1] Hij twijfelde geen moment aan het auteurschap van de Gebroeders Limburg, hetgeen dus een datum ante quem van het voorjaar 1416 inhield. Evenmin twijfelde hij aan de precisie waarmee zij de berg en de gebouwen zouden hebben weegegeven. Maar afgezien van het feit dat de Gebroeders Limburg in 1393 wel heel erg jong zouden zijn geweest, is de identificatie van een aantal gebouwen op de miniatuur zoals voorgesteld door Bazin, vatbaar voor discussie en is ook zijn vroege datering van de miniatuur (of van de voorbeelden) aanvechtbaar.

Voor een goed begrip van de situatie is het echter noodzakelijk hier eerst een beknopt overzicht te geven van de belangrijkste gebouwen en hun onderdelen die zich met name aan de oostelijke en de zuidelijke zijde van de berg bevinden. Fraaie oude foto's van de berg uit 1875, zijn te vinden in het boek van Gout uit 1910 (Afb.1.D.2-3).[2]

In het Musée des Plans-Reliefs in het Hôtel des Invalides wordt een maquette (plan-reliëf) van de Mont Saint-Michel bewaard die de situatie van 1701 weergeeft (Afb.1.D.4). Deze maquette vormt vanwege de restauraties, veranderingen en de nadien ingestorte, afgebroken en verdwenen gebouwen een essentiële bron van

informatie. Ook deze maquette zal in de navolgende beschrijving en discussie worden betrokken.[3]

De hier te geven beschrijving betreft slechts de gebouwen die aan de oost- en de zuidzijde van de berg op het plan-reliëf zichtbaar zijn. Naast een moderne plattegrond is hier voor de nummering van de gebouwen nog de plattegrond van Bazin 1978 bijgevoegd (Afb.1.D.5-6). Voorts worden hier nog een aantal recente afbeeldingen gegeven (Afb.7-11).

Op de hoek aan de noordzijde van de berg bevindt zich de Merveille (21) die gebouwd werd tussen 1211-1217. Het gaat om een kolossaal gebouw waar de Aumônerie, de Salle des Hôtes en de refter van de monniken zich boven elkaar bevonden.

De Chapelle de Saint Madeleine (23) bevindt zich ernaast aan de zuidzijde.

Dan volgt de Tour des Corbins (24). Deze toren werd herbouwd in 1391 door abt Pierre Le Roy (1386-1410) en vormde de toegang tot de verschillende verdiepingen van de Merveille.

Het Châtelet (42) ernaast, werd eveneens gebouwd ten tijde van Pierre Le Roy en voltooid in 1393. Het vormde het verdedigingswerk van de poort (Afb.1.D.12).

De Officialité, Prétoire of Belle Chaise (28), was de zetel van de abt van de berg. Er onder bevond zich de toegang tot de abdij met de Salle des gardes.

De Tour Perrine (30) werd eveneens door Pierre Le Roy gebouwd ten behoeve van de legering van het garnizoen.

De vleugel die enigszins naar achter ligt, is de Bailliverie (31) en werd ook door Pierre Le Roy gebouwd.

Aan de voet van de Bailliverie ligt een muur met contreforts (29). Iets lager ervoor loopt nog een muurtje en nog iets lager bevindt zich een langere muur die in westelijke richting naar de Fanils (de magazijnen) loopt.

Dan volgt het hoogoprijzende Logis abbatial (32) dat eveneens door Pierre Le Roy werd gebouwd.

Aansluitend komt de Cuisine (34). De rez-de-chaussée werd vóór Pierre Le Roy gebouwd of door hem verbouwd; de 1ste en de 2e etage werden eveneens door hem gebouwd en de 3e etage werd door abt Guillaume de Lamps (1499-1510) er op gezet.
De Chapelle de Sainte Catherine (of Chapelle des Degrés) (35) werd door Geoffroi de Servon (1363-1386) gesticht. De 1ste etage werd door Pierre Le Roy er op gezet, de 2e etage door Guillaume Lamps.

Het Logis met het hoektorentje (36) is van Guillaume Lamps en werd in 1400 voltooid.
De Sault-Gautier, een platvorm naast de kerk waar de rots zeer stijl is, bestaat uit een muur met drie ondersteuningsbogen.

Meer naar beneden bevind zich de "poulain" (hijsbaan) vanaf de Fanils die in kleiner formaat reeds op de miniatuur in de *Très Riches Heures* aanwezig lijkt (Afb.1.D.13).
In het volgende deel bevindt zich op de tweede etage de Chapelle de Saint-Etienne (20) uit 1163.

Als laatste gebouw was er de Hôtellerie en de Infirmerie (19). Dit deel werd gebouwd door Robert de Torigny en na 1164 voltooid. Deze is in 1817 ingestort (Afb1.D.14).

De zuidwestelijke punt werd afgesloten door het westelijke terras.

Een niveau hoger dan de tot hier toe beschreven gebouwen, ligt de abdijkerk die eveneens door Robert de Torigny (1154-1186) werd gebouwd en eerdere bouwwerken verving.[4]

De twee vooruitstekende torens aan de westgevel van de kerk werden ook door Robert de Torigny toegevoegd. De noordelijke toren is op een onbekend tijdstip verdwenen, de zuidelijke toren is, evenals de eerste drie (van de in totaal zeven) traveeën van de kerk, na de brand in 1776 afgebroken wegens instortingsgevaar. De huidige façade dateert uit 1780. Op de miniatuur in de *Très Riches Heures* is de enorme steunmuur van de toren duidelijk weergegeven.

Voor de kerk aan de westzijde bevond zich het reeds genoemde terras met een rond hoektorentje, gelegen boven de gebouwen die Torigny liet optrekken. Deze gebouwen kunnen in dit verband verder buiten beschouwing gelaten worden omdat zij op de miniaturen niet zijn weergegeven.

De vierkante toren op de viering van de abdijkerk heeft in de loop der tijden tal van metamorphoses ondergaan door de frequente branden veroorzaakt door blikseminslag.
Het koor moet, althans volgens de miniatuur zoals Bazin opmerkte, in oorsprong een koor met een deambulatorium zijn geweest en niet zoals Gout stelde een romaans Benedictijner koor. Maar aangezien het hoger is dan het schip is, naar mijn mening, te vermoeden dat dit oorspronkelijke Benedictijnse koor al eerder door een nieuw verhoogd romaans koor met deambulatorium werd vervangen. Het transept toont een absidiool en aan het deambulatorium was kennelijk nog een axiale absidiool gebouwd, waarboven zich naar het lijkt een luchtboog bevond (dit detail is ook zichtbaar op de miniatuur in de *Sobieski Hours*).[5]

Het koor is op 20 september 1421 ingestort. Ofschoon Charles (VII) pauselijke indulgenties wist te verwerven voor de herbouw, is vanwege de voortdurende Honderdjarige oorlog daarmee pas ten tijde van cardinaal Guillaume d'Estouteville (1444-1482) begonnen. De herbouw werd uiteindelijk ca 1518 afgesloten.[6] Tot

zover het beknopte overzicht van de bouwwerken aan de zuidzijde nodig voor een goed begrip van de miniatuur in de *Très Riches Heures.*

Alvorens de argumenten van Bazin voor de uitzonderlijk vroege datering van de miniatuur ter discussie te stellen moet nog vermeld worden dat hij helaas geen kennis meer heeft kunnen nemen van de miniatuur van de Mont Saint-Michel in de *Sobieski Hours*, (Afb.1.D.15) die Spencer in 1977 publiceerde, dus vrijwel op hetzelfde moment als de verschijning van de herziene editie van zijn boek.[7]

Spencer constateerde dat op de miniatuur in de *Sobieski Hours* het romaanse koor van de abdijkerk nog aanwezig was, en herkende voorts de oostgevel van de Merveille, de Tour des Corbins, de Belle Chaise, de Tour Perrine en het Logis abbatiale. Op grond van het gegeven dat het koor van de kerk, dat op 20 september 1421 instortte, nog intact werd weergegeven en het feit dat in 1417 werd begonnen met de ommuring van de stad, concludeerde zij dat in de miniatuur de berg werd weergegeven in de staat waarin deze zich in de jaren 1417-1421 bevond. Uiteraard is het niet uitgesloten dat de miniaturist de miniatuur ook pas enige tijd later naar een voorbeeld uit deze periode heeft kunnen maken.[8] Hoewel Spencer niet uitsloot dat de miniaturist zich heeft geïnspireerd op de miniatuur in de *Très Riches Heures*, gaat het naar mijn mening toch om twee tamelijk onafhankelijke voorstellingen van de berg zoals een nauwkeurige vergelijking van de twee miniaturen in relatie tot de maquette in Parijs leert.

De *Sobieski Hours*

De miniatuur in de *Sobieski Hours* (Afb.1.D.15-18) begint in de noordoosthoek met de voorgevel van de Merveille met ernaast de Tour des Corbins en de puntgevel van de Chapelle de la Madeleine. Voor deze kapel bevindt zich een muur met een borstwering met kantelen waarin het Châtelet is te herkennen. Rechts hieronder is nog een muur met kantelen voorzien van steunberen afgebeeld. Het gaat om de plaats voor het Châtelet. Op het Châtelet volgt de Belle Chaise (zonder dak!) met er aan vast de Tour Perrine (met een schuin rood pannendak). Links hiervan is de Bailliverie breed uitgemeten: aan de onderzijde bevindt zich een soort gazon dat

wordt begrensd door de muur met de steunberen. In het midden is de vierkante uitbouw van de gevel als een toren met kantelen voorgesteld. De gehele gevel is van een overkragende borstwering met kantelen voorzien. Er is slechts een rij ramen weergegeven. Daarna volgt een vooruitstekend gebouw (met een schuin rood pannendak) dat alleen het Logis abbatial kan voorstellen gezien de drie grote steunberen en de overkragende arcade van vier bogen. De reeks wordt merkwaardigerwijs afgesloten met een losstaande toren waarin gezien de galmgaten niet anders dan de zuidelijke klokkentoren in te herkennen is. Het curieuze is dat hij enige niveaus te laag is geplaatst. Dat de toren de klokkentoren van de abdijkerk moet voorstellen blijkt wel uit het feit dat hij verbonden is met een terras dat gezien het ronde hoektorentje als het westterras voor de kerk herkend kan worden. De kerk bevindt zich boven al deze zojuist beschreven gebouwen. Naast het transept bevinden zich links nog twee gebouwen (met blauwe daken) met puntgevels, alsof er nog twee transepten zouden hebben bestaan. Het schip en de twee torens bij de façade ontbreken. De vieringtoren is aanwezig evenals het koor met een abcis die meer weg heeft van een ronde toren. Hiervoor is, iets lager, nog een ronde toren zichtbaar. Achter deze toren is een soort kam zichtbaar die als een luchtboog geïnterpreteerd zou kunnen worden.

Wanneer wij al deze gebouwen inkleuren op de gevelwand van de maquette in het Musée des Invalides (tekening **A1** en **A2** (plattegrond)) (Afb.1.D.16-17), blijkt wel hoe selectief de miniaturist is geweest en in welke mate er vergrotingen, verkleiningen en verschuivingen hebben plaatsgehad in het proces van weergave. Aangezien het in werkelijkheid een onmogelijkheid is om tegelijkertijd zowel de gevel van de Merveille als het westterras te zien, moet geconcludeerd worden dat de miniaturist waarschijnlijk gezichten vanaf verschillende kanten op de Mont Saint-Michel heeft gecombineerd.

De *Très Riches Heures*

De miniatuur in de *Très Riches Heures* (Afb.1.D.19) geeft een iets ander beeld te zien. Van de Merveille is slechts een steunbeer zichtbaar. Daarop volgt de enigszins fantastische Tour des Corbins die verder bijna een geheel is geworden met het

Châtelet dat herkenbaar is aan de overkragende borstwering boven een rechthoekige poort eronder. De poort van het Châtelet was echter in het geheel niet rechthoekig en was niet naar het oosten maar naar het noorden georiënteerd. Voor deze poort bevindt zich een muur met kantelen die de plaats voor het Châtelet aan de oostzijde afsluit. Hierna volgt de Belle Chaise voorzien van een dak. Aan de zijkant van de Belle Chaise bevindt zich een steunbeer en dan volgt de Bailliverie met in het midden een vierkante steunbeer of toren. Het geheel is bekroond met een dubbel overkragende arcade of kroonlijst. Het gebouw is verder weergegeven zonder ramen en het is dan ook begrijpelijk dat Bazin meende dat het om een muur met hordijzen (hourds) ging, waartegen later de Bailliverie zou zijn gebouwd. Maar naar mijn mening mag aangenomen worden dat de miniaturist geen duidelijk beeld heeft gehad hoe de situatie ter plaatse in feite was. Hij beschouwde de Tour Perrine en de Bailliverie kennelijk als één gebouw. Dit blijkt verder uit de daarop volgende drie grote steunberen. De muur tussen de eerste twee steunberen wordt bekroond door een enkelvoudige arcade of overkragende uitbouw (volgens Bazin ook een hordijs met een blauw dak). De twee muurvlakken tussen de daaropvolgende steunberen worden bekroond door een gemeenschappelijk blauw dak en hebben elk een venster in de bovenste zone. In principe zou het kunnen gaan om de Cuisine, maar dat zou betekenen dat het zeer prominente bouwwerk van het Logis abbatial tussen neus en lippen zou zijn verdwenen. Op deze Cuisine volgt een smal hoog torenachtig bouwwerk geflankeerd door zware steunberen. Het is aan de bovenzijde voorzien van twee arcades en een terras met kantelen. De bovenste verdieping heeft een venster. In dit bouwwerk kan ontegenzeggelijk het deel met de Chapelle de Saint Catherine herkend worden.

Bazin achtte het niet juist in de muur met de drie steunberen het Logis abbatial te herkennen. In zekere zin is dat niet onbegrijpelijk gezien de niet-corresponderende daken erboven. Het lijkt er echter op dat de onder- en bovenkant van deze partijen door verschuiving in het ongerede zijn geraakt en de miniaturist er maar het beste van heeft gemaakt. Het is bijna ondenkbaar dat het belangrijkste gebouw, het zo prominente Logis abbatiale, geheel zou zijn vergeten of weggelaten. Uiteraard is

het niet onmogelijk dat een of meerdere oudere tekeningen de basis hebben gevormd van de miniatuur.[9]
Daarna volgt een grote vlakke muur met een onduidelijk blauw dak en een klein houten hokje. Aan de onderzijde bevindt zich een schuine steunbeer waarin waarschijnlijk de voorloper van de hijsbaan herkend kan worden. Hij bevindt zich op dezelfde plaats als de grote hijsbaan (een van de "poulains à monter les vivres" die thans nog aanwezig is.[10]

Hiernaast bevindt zich een enorme steunbeer die het bouwwerk begrenst waarin zich de Chapelle de Saint-Etienne bevindt. Het gaat om een gebouw van drie verdiepingen met een arcade en een blauw dak. Links voor dit blauwe dak is een klein blauw spitsje zichtbaar dat het klokketorentje van de kapel (of van de Infirmerie) geweest zou kunnen zijn. De tweede verdieping toont twee hoge ronde vensters waar zich de kapel bevond. In feite gaat het om telkens drie vensters per verdieping, maar de eerste vensters gaan op de miniatuur kennelijk schuil achter de grote steunbeer. Hierop volgt een groot gebouw waarvan de zijmuur met twee hoge ronde vensters en nog twee steunberen van de voorgevel zichtbaar zijn. Het heeft een terras met kantelen en een schoorsteen. Het gaat bij dit gebouw onmiskenbaar om de verdwenen Hostellerie. Boven het terras rijst een enorme steunmuur op van de klokketoren van de abdijkerk. De toren is aan de andere kant eveneens voorzien van een enorme steunmuur. Ook de tweede toren is nog weergegeven en het schip van de abdijkerk toont vijf traveeen, het zuidtransept met een oostelijke abcis, de vierhoekige vieringtoren met een grote spits en vier spitsjes op de hoeken, het verhoogde koor met een axiale absidiool. Boven deze absidiool zien wij ook hier weer, een kam die een luchtboog zou kunnen voorstellen.

Keren wij thans nog even terug naar het gebouw van de Belle Chaise waar onderaan een muur naar het westen loopt voorzien van vier steunberen en een torenpoortje. Vanaf dit poortje loopt een geplaveide straat langs de muur omlaag naar de stad beneden. De muur maakt bij een gemetselde rechthoekige stenen zuil een hoek, loopt verder westwaarts langs de helling naar beneden waar zich een poortje bevindt. Daar maakt hij vervolgens een hoek (waar zich een oven(?) bevindt) en

loopt dan verder naar omlaag. Het lijkt bij deze lange muur vanaf de Belle Chaise te gaan om de muur die nog goed zichtbaar is op de foto bij Gout 1910 (Pl.X uit 1875) (Afb.1.D.20). Deze liep recht vanaf de Belle Chaise naar beneden en flankeerde de westelijke toegang naar het Châtelet. Het poorttorentje is kennelijk afgebroken, tenzij aangenomen wordt dat er een samensmelting van enkele muurpartijen heeft plaatsgevonden die grote gelijkenis met elkaar vertoonden, namelijk enerzijds het westelijk toegangspoortje voor het Châtelet (Gout 1910, figs.113 en 463) (Afb.1.D.21) en de daarmee verbonden muur met steunberen en anderzijds de fundamenten met de steunberen aan de voet van de Bailliverie. Een en ander zou dan flink verschoven zijn. Maar gezien de gesignaleerde verwarring, of liever, de mogelijke ineenschuiving van de verschillende gebouwen tussen de Belle Chaise Chapelle en de Sainte-Catherine, zou ook dit niet zo verwonderlijk zijn.

Wanneer wij ook deze partijen inkleuren op de gevelwand van de maquette in het Musée des Invalides, komt duidelijk naar voren in welke mate de twee miniaturen van elkaar verschillen (tekening **B1** en **B2** (plattegrond)) (Afb.1.D.22-23).

De gezichtspunten van de twee miniaturen zijn eveneens duidelijk verschillend: in de *Sobieski*-miniatuur ligt dit meer naar het noord-oosten en het panorama omvat de voorgevel van de Merveille tot en met het Logis abbatial. Maar dit panorama werd gecombineerd met een gezicht vanuit het zuid-westen op de klokketoren met het westelijk terras. Daarbij werden de tussenliggende gebouwen weggelaten.

In de miniatuur van de *Très Riches Heures* is een vergelijkbaar verlangen te constateren om een completer beeld van de berg te tonen dan vanuit één punt zichtbaar is. Het gekozen punt lijkt te liggen vóór het bolwerk van de Demi-lune (of Tour Chollet) (50) (Afb.1.D.24) in de muur, waar zich meer links oorspronkelijk de toegang tot de stad bevond. Maar daarbij had de Belle Chaise in feite frontaler en het Châtelet duidelijker afgebeeld moeten zijn en had de gevel van de Merveille geheel zichtbaar geweest moeten zijn. Ook bij de miniatuur in de *Très Riches Heures* kan dan ook niet geheel worden uitgesloten dat er twee gezichten vanuit een verschil-

lende hoek op de Mont Saint-Michel werden samengesmolten, waardoor in het midden de vermoede misverstanden over een aantal onderdelen zijn ontstaan.[11]

De behoefte om meer te tonen dan vanuit één punt waarneembaar is, kan ook bij latere gravures van de Mont Saint-Michel worden vastgesteld (Afb.1.D.25-27). Kennelijk konden een aantal elementen niet ontbreken vanwege de volledigheid en herkenbaarheid. De rondlopende wand werd daartoe als het ware "panoramisch" teruggebogen.[12]

Algemeen kan vastgesteld worden dat aan de twee miniaturen ook twee tamelijk verschillende artistieke visies ten grondslag hebben gelegen. In de *Très Riches Heures* is er naar gestreefd een portret te schilderen van de majestueus oprijzende rots met zijn gebouwen en de stad in zijn totaliteit. Evenmin als de drooggevallen zandvlakte met de gekantelde bootjes is de zee op de achtergrond vergeten waar de rots van Tombelaine als in wedijver met de Mont Saint-Michel, zich uit zee verheft. De stad is verder geheel verlaten: er is geen enkele menselijke figuur te bekennen. Slechts her en der zitten of vliegen een paar vogels. Hoog boven de stad speelt zich, als een bovennatuurlijk gebeuren, de strijd tussen de Heilige Michael en de draak af. Wij horen donder en bliksem.

In de *Sobieski Hours* daarentegen lijkt sprake van een geringere belangstelling voor een topografische exactitude. De nadruk ligt meer op de weergave van een aantal losse kenmerkende elementen die alle bijeen de Mont Saint-Michel voorstellen. Met name het verhalende karakter van de voorstelling, namelijk de pelgrimage naar de berg, heeft de volle aandacht gekregen getuige de scene op de voorgrond van de dorstige passagiers op de wagen die zo hun krachten sparen voor de laatste klim en voorts de pelgrims die in deze laatste etappe telkens op de kade, in de poort en in het straatje in hun tocht naar boven zijn voorgesteld. Evenzeer anecdotisch zijn de strijd van de Heilige Michael en een helper tegen de duivels die de pelgrims belagen.[13]

De hoog oprijzende gebouwen vormen een massieve wand met talloze ramen en steunberen en het aanzicht is dusdanig indrukwekkend en overweldigend dat het begrijpelijk is dat er bij de weergave de onderdelen waaruit deze wand bestaat, door elkaar zijn gehaald, de verhoudingen zijn verschoven en allerlei details op drift zijn geraakt. De topografische betrouwbaarheid van de miniaturen is derhalve van betrekkelijke aard en van precisie in de miniatuur in de *Très Riches Heures* kan moeilijk gesproken worden. Te veronderstellen is dat de miniaturist van de *Très Riches Heures* ofwel pas achteraf naar eigen schetsen heeft gewerkt waarbij hij de precieze situatie en vormen inmiddels weer was vergeten (of minder belangrijk vond), ofwel dat hij naar voorbeeld(en) van anderen heeft gewerkt, nooit zelf ter pelgrimage is getogen en de berg nooit uit eigen aanschouwing heeft gekend.

Het is nu nog even de vraag of Bazin niet toch gelijk heeft gehad met zijn datering van de miniatuur in de *Très Riches Heures* vóór ca 1393. Hij was echter enigszins in verlegenheid geraakt bij de vaststelling dat er op de miniatuur duidelijk sprake was van een ommuring van de stad waarvan bekend is dat deze in 1417 onder leiding van abt Robert Jolivet (1410-1420-1444) werd begonnen, waarbij de houten palissaden werden vervangen. In de muur nabij de zogenaamde Demi-lune (50) bevindt zich nog altijd een steen met een leeuw en het wapen van Jolivet. (Afb.1.D.28) [14] De datering (van het voorbeeld) van de miniatuur in de *Sobieski Hours* lijkt dus min of meer vast te liggen door de aanwezigheid van de ommuring van de stad en het romaanse koor van de abdijkerk, dwz tussen 1417 en 1421. Maar in feite gelden dezelfde argumenten voor de miniatuur in de *Très Riches Heures*. De conclusie is derhalve dat ook deze miniatuur niet vóór 1417 kan zijn ontstaan en op grond hiervan moet dus worden aangenomen dat zij pas na de dood van Jean de Berry (15 juni 1416) is uitgevoerd of aan het handschrift is toegevoegd. Indien de miniatuur zelf niet in de jaren 1417-1421 is ontstaan maar nog wat later, moet het voorbeeld in elk geval uit deze periode dateren.[15]

Het feit dat het engeltje in de medaillon in de rand linksonder op de miniatuur het wapen van Berry vasthoudt (Afb.1.D.29), vormt op zich geen beletsel voor deze nieuwe datering van de miniatuur. Zoals bekend, wees de koning na de dood van

Jean de Berry de titel van hertog van Berry eerst aan Jean de Touraine en, na diens dood in 1417, aan zijn jongste zoon Charles (VII) toe en wanneer wij nu aannemen dat ook het handschrift na de dood van Jean de Berry in bezit is gekomen van Charles (VII), lijkt dit probleem opgelost.[16]

De vaststelling dat de miniatuur met de Mont Saint-Michel pas nà 1417 kan zijn toegevoegd en het vermoeden dat het handschrift voor Charles (VII) bestemd is geweest, wordt nog versterkt door het feit dat Charles (VII) juist in deze periode een speciale verering had opgevat voor de Aartsengel Michael. Volgens Grandeau zou Charles (VII) nadat St. Denis in de macht van de Engelsen was geraakt in 1419, in het besef dat de heilige het Franse koninkrijk zijn bescherming had onttrokken, de Heilige Michael als nieuwe patroonheilige hebben geadopteerd. Mérindol geeft verder tal van voorbeelden: in 1420 en 1421 liet Charles (VII) vaandels met de figuur van de Heilige Michael schilderen; in 1422 stuurde hij een steen en zijn borstbeeld van cristal als een ex-voto naar de berg, stichtte een "messe perpetuelle" in de Sainte-Chapelle in Bourges en besloot na de dood van de Engelse koning in 1422 tot een pelgrimage. De Heilige Michael is nadien tot een nationaal symbool uitgegroeid.[17] Voorts kan nog gesignaleerd worden dat voor de illustratie die de aanvang van de Grote litanie (fol.71v-74v) (Afb.1.D.30) omrandt juist de voorstelling werd gekozen van de processie die paus Gregorius had bevolen i.v.m. de pestepidemie in Rome waarbij de aartsengel boven het Castelsantangelo was verschenen ten teken dat de epidemie voorbij was. De keuze voor de illustratie van de verschijning van de aartsengel is opmerkelijk en versterkt de hier naar voren gebrachte these.

Jean de Berry lijkt in elk geval geen bijzondere verering te hebben gehad voor de Heilige Michael. Weliswaar vergezelde hij in februari 1394, samen met onder anderen de duc d'Orléans, de connétable en de amiral de France, de koning op diens bedevaart naar de Mont Saint-Michel. Het is niet erg aannemelijk dat hij er ooit nog een keer is teruggekeerd.[18]

***

NOTEN BIJ APPENDIX I-D

[1] Bazin 1978, 47, 193-194, 231.
Deze datering werd overgenomen in de CT Parijs 1966-1967, 47.

[2] Gout 1910, Pl.IX, X.

[3] CT Parijs 1966-1967, 97, no.173, pls .24-26.

[4] Bazin 1978, 109-121.

[5] Bazin 1978, 111. Zie nog voor de kwestie over het koor Iabelle Isnard's bespreking (2005) van de studie van Yves Gallet, Le chevet flamboyant du Mont-Saint-Michel et ses modèles dans l'architecture gothiques des XIIIe et XIVe siècles, Les Amis du Mont-Saint-Michel. Bulletin annuel, 108, 2003, 43-55. Gallet toonde volgens haar overtuigend een relatie aan tussen het koor van de Mont-Saint-Michel en dat van de kathedraal van Evreux.

[6] Gout 1910, I, 199 verwees naar Dom Thomas Le Roy, Curieuses recherches, handschrift. in 1647 afgesloten, éd. E.de Robillard de Beaurepaire, 2 vols, Caen 1878 : 20 septembre 1421: s'effondra jusqu'aux piliers de la croisée des transepts."; Bazin 1978, 43-44; Cronique du Mont Saint-Michel, 1343-1468, publ. par Siméon Luce, 2 vols. Paris, 1879-1883 (reprint New York 1966), 24 "Anno Domini millesimo quadringentesimo vigesimo primo, ecclesia ista, cunctis illesis, cecidit in vigilia Sancti Mathei" (dat wil zeggen zaterdag 20 september 1421); ook in de Gallia Christiana XI, 528 werd dit feit vermeld, naar Luce veronderstelde, gebaseerd op deze kroniek. Hierbij zij echter aangetekend dat in de kroniek niet het koor in het bijzonder werd vermeld.
Ofschoon Charles VII ten behoeve van herbouw pauselijke indulgenties verwierf voor ieder die zou bijdragen, bleven de pelgrims weg vanwege de gevaren op de wegen. De hertog van Bedford verbood alle pelgrimages naar de berg, 11 oktober 1422, CT Millénaire 1966, 125 nr.236.

[7] Spencer 1977, t.o.p. 38 (kleur).

[8] Spencer 1977, 37-39 mogelijk zelfs nà november 1419 ontstaan. Op 68 n.50 verwees zij nog naar een aantal andere miniaturen waarop de Mont Saint-Michel werd voorgesteld:

1) Hours of Pierre II of Brittany, Paris BN ms lat.1159, f.160v, (Afb.1.D.15)
afb. in: J.Harthan, Books of Hours, London 1977, 119.
In de pelgrims werd de Sobieski-miniatuur nagevolgd; maar de architectuur is geheel fantasie;

2) *De Boucicaut Hours*, f.11v,
afb. in: Meiss 1968, pl.2.

3) *Salisbury Breviary*, Paris BN ms lat. 17294, f.607v-610, in border medaillons,
afb.in: CT Parijs 1966-1967, cat.290, pl.16.

4) Paris BN ms fr.9199, f.37v,

afb. in: Meiss 1974, fig.703.

5) New York Pierpont Morgan Library, ms M 453 Master of Morgan 453 en een navolger van de Bedford meester, ca 1425-30, (geen afb. beschikbaar).

6) Torino, Archivio di Stato, cd.Jb.ii.21 bis, f.241v
by the master of the Munich Légende Dorée, (geen afb. beschikbaar).

7) Brussel, B.R. ms. 11060-61, p.198,
afb. in: Meiss 1974, fig.456
het is echter zeer twijfelachtig of de Mont Saint Michel werd voorgesteld.

De meeste van deze miniaturen zijn echter weinig gedetailleerd en geven nauwelijks meer dan een vage indruk van de Mont Saint-Michel. Topografisch gezien zijn zij, in dit verband, van betrekkelijk weinig waarde.
[9] Bazin 1978, 193-4 De Tour des Corbins was na een brand in 1391 herbouwd. Volgens Bazin zou de fantasie-vorm van de toren verklaard kunnen worden uit het feit dat de Gebroeders Limburg de berg voor de herbouw van de toren hebben bezocht toen de toren nog een ruïne was of in de steigers stond. De lezing van de miniatuur was voor Bazin problematisch.

[10] CT Parijs 1966-1967 , no.267, pl.28 houtsnede uit 1750.
Gout 1910, I, fig.71, II 708, fig.415 "plan incliné sur lequel glissait un chariot servant à monter à l'abbaye les approvisionnements .." [poulain = schrootladder voor fusten].

[11] Bazin 1978, 231-2; Gout 1910, Pl.X.

[12] Zie de gravures in het Monasticon Gallicanum uit 1706 (Gout 1910, fig.420), in de Annales bénédictines (Gout 1910, fig.428) en die van Jollain uit de 18de eeuw (CT Parijs 1966-1967, Pl.27). In feite gaat het om eenzelfde kunstgreep als Picasso in zijn portretten toepaste.

[13] De bomen waartussen het paard zich bevindt blijken door te lopen als een reling van de wagen waartegen de pelgrims geleund zitten. De wagen lijkt dan ook een zeer vroeg voorbeeld van het principe van de driebalk van Penrose of de band van Moebius, cfr. Bool 1981, 147. De meest complexe uitwerking is wel Eschers litho Belvedere, fig.426. Men vergelijke overigens nog zijn houtsnede Luchtkasteel, ibidem, 211, fig.117 met de Mont Saint-Michel.

[14] Bazin 1978, 74, 231, CT 1966, no.294, Gout 1910, II, 557, fig.370 en 380.
De versterking van de stad werd ijlings ter hand genomen na de landing van Henry V op 1 augustus 1417 bij Touques en de aankondiging van zijn voornemen Normandië te zullen veroveren. Voor eind 1419 had hij, op de Mont Saint-Michel na, het hele hertogdom in handen.
Na de aanleg van de versterkingen te hebben geleid, koos Jolivet de kant van de Engelsen en had de berg op 21 mei 1420 verlaten. Hij werd in 1423 zelfs kanselier van de hertog van Bedford en leidde daarna de belegering van de berg! De verdediging van de stad stond op 15 juni 1420 onder commando van Guillaume le Soterel, baron de Biards, bailli du Contentin, cfr Cronique du Mont Saint Michel, I 1879, 22, 99.

[15] Het gouden weegschaaltje dat rechts als een uithangbord aan een huis hangt, is niet alleen een attribuut van de aartsengel maar staat tevens als teken van de dierenriem voor de maand september, precies de maand van het feest van de Heilige Michael: 29 september. De weegschaal was verder kennelijk ook het attribuut van de koopman cfr de afbeelding in "Dat Scaecspel," f.211r, Herwaarden 1999, 309-337, spec.331 fig.10. Aan een huis geheel links hangt een uithangbord van een blauw schildje met gouden stippen. Het is de vraag of hierin het wapen met de fleurs de lis herkend kan worden.

[16] Het embleem van de medaillons met engeltjes omgeven door donkere wolken waardoor gouden stralen omlaag schijnen, herinnert sterk aan het embleem dat Charles (VII) op zijn huque droeg bij zijn intocht in Toulouse op 1 maart 1420: namelijk een zon met stralen die door een afdak (auvent) schijnen, cfr. Vallet de Viriville 1863, I, 207-210; alsook Mérindol 1988, 534. De medaillons met de engeltjes zouden dan tevens als zonneschijven (of de hemel) op te vatten zijn. Deze emblemen lijken van dezelfde hand als de miniatuur. De initiaal daarentegen is van een verschillende hand.
Het embleem lijkt op dat op de mantel van de kamerheer met de staf bij de haard op de miniatuur van Januari: een kroontje met een wolkje eronder waaruit stralen komen.

[17] Nagelaten aantekeningen van Yann Grandeau 1982, 149-152, spec. 151.
Mérindol 1988, 513-542, spec. 515-518 (met betrekking tot de Mont Saint-Michel), 529-35 (Charles (VII)). Mérindol vermeldde weliswaar de Très Riches Heures en merkte op dat Jean de Berry de dauphin had ondersteund. Maar bij de dood van Jean de Berry was Charles (VII) nog geen dauphin en speelde hij nog geen rol van betekenis.
Zie ook nog Du Fresne de Beaucourt 1881, I, 244.

[18] In de literatuur wordt wel vermeld dat de koning in 1393 en het jaar daarop nogmaals naar de Mont Saint-Michel reisde. Dit berust op een misverstand. Lehoux II, 308-310; Lehoux III, 478, 15 februari 1394; Jean de Berry zou nog tweemaal de Mont Saint-Michel hebben bezocht: (p.479) september 1395 en (p.513) november 1415, Normandië, het gaat echter beide malen om onbevestigde bezoeken. Lehoux II, 351 twijfelde ernstig aan het tweede bezoek met de koning volgens de kroniek van Bonaccorso Pitti in september 1395. Dat hij in 1415 nogmaals de Mont Saint-Michel heeft bezocht, is gezien zijn routes en zijn leeftijd in 1415 eveneens tamelijk onwaarschijnlijk; Mérindol 1988, 517-18 vermeldde slechts een enkele pelgrimstocht van de koning; Petit 1893, 405-492, spec. 462-3: Charles VI bezocht op 15 en 25 februari 1394 de Mont Saint-Michel. In 1394 schonk Maria, non in Poissy, haar vader Charles VI, een "statuette de vermeil de saint Michel"; Philips de Stoute schonk Charles VI in 1397 een "ymage de saint Michel...tout d'or... " en Charles' VI dochter, januari 1395 geboren, werd Michelle gedoopt. cfr. Hirschbiegel 2003, 195.

***